

Antikommunistlik revolutsioon Eesti külas 1987–1991 Kanepi valla näitel

II

REIN RUUTSOO

VABADUSSÕJA SANGARITE MÄLESTUSMÄRGI TAASTAMINE 1988

1988. aasta oli Vabadussõja mälestusmärkide taastamise kõrgaastaid. Samba taastamine Kanepis kujunes seltsile suureks ja keskeks ettevõtmiseks. Kanepi oli üldse kuues vald, kus kommunistide purustatud sammas jälle taastati. Algatust soodustas asjaolu, et lõhkelaeng ei purustanud Kanepi sammast täielikult ja selle jäänused jäid tiiki uputamata.

Samba jäänused olid nelikümmend aastat lebanud kiriku kõrval. See oli vaikiv mälestusmärk kommunistide terrorile, millest ei tohtinud ja ei juletud rääkida kartuses, et siis hävitatakse needki tükid. Kuid selle kõrval oli ka hirm enda tuleviku pärast. Perestroika lubas küll glasnostit ja demokraatiat, aga seda nn sotsialistliku õigusriigi raames. Samba taastamise neli-viis kuud – juunist novembrini – on terve epohh nõukogude võimu lammutamisel Kanepis.

Mälestussammaste taasavamisest sai poliitiline küsimus juba 1987. aastal, kui selle juurde hakati vargsi lilli tooma. Nüüd enam ei

viidud ka küünlaid minema, nagu varem, kuid KGB ametnikud küsitlesid koolilapsi, kes olid küünalde toojad. Külanõukogu esimehe sõnul jälgiti pidevalt rahva meeoleolu: "Julgeolekumehed andsid kogu aeg endast märku. Nad ei sekkunud otseselt, kuid uurisid, mida kavandatakse ja kuidas on mälestusmärgi püstitamisega. Küsisid, kuidas külanõukogu sellesse suhtub. Nad püüdsid jätta muljet, et sellega võib kaasneda konflikte ja rahutusi." Julgeoleku huvi ise oli juba hoiatus. Julgeolek püüdis seega kohalikke ametnikke hirmutamiseks saada enda poolele.

Iseseisvuspäeva 24. veebruari tähistamine 1988. aastal Kanepis ja kogu Eestis osutus valitsevast hirmust ülesaamisel murranguliseks. Muinsuskaitse seltsi esimehele jäi toonane õhtu meelde järgmiselt: "23. veebruari õhtul olin töökojas. Võtsime sel puhul natukene kärke ja tundus, et midagi peaks tegema. Oli selline tunne, et nii ei või enam jätakata. Kuulasime samuti mõtlevate mees- tega "Ameerika Häält". Seal oli Rammo Andres ja Kuke Ats. Kuke Ats ütles, et mehed, lähen ja pühin selle platsi puh- takts, panen sinna kuuseoksad ja küün- lad. Kui asjas kokku leppisime, oli seal

3–4 meest. Töökoja juhataja kuulis ja hoiatas, et ärge minge, mehed, seal võib jumal teab mis juhtuda. Mina jäin veidi hiljaks ja kell seitse helistati, et Kuke Ats võeti kinni. Ats oli pühkinud lund selle mälestuskivi juures. Atsi võttis kinni üks KGB major. Esiteks tulnud Ülo Leib ja küsinud, et Ats, mis sa siin teed. Ats ütles, et tema on siin ennegi lund pühkinud ja küünlaid pannud. Seejärel astus ligi major ja käskis Atsil autosse astuda. Ats viidud järgmise teeristini ja seal lastud vabaks." "See KGB mees oli Atsilt küsinud, millal Parek tuleb. Nad teadsid, et Parek oli käinud ja uurisid Atsilt, kas nad kohtusid. Tartus viibinud Lagle Parekit aga šantažeeriti samal ajal, et kui ta tänavale julgeb ilmuda, siis kasutatakse ta kallal vägi-valda." (Pärnaste, Niitsoo 1998, 331).

KGB ja EKP katse panna rahvamalevat küünalde panekut takistama kukkus läbi. See aktsioon polnud siiski mitte Põlva parteikomitee väljamõeldis, vaid EKP salajase otsusega ette nähtud tegutsemiskeem. Kanepi muinsuskaitse liikumise juht: "Veel järgmisel päeval valvas külanõukogu esimees koos ühe tundmatu mehega päev läbi kiriku ees platsil." Hirmutamine jätkus ja see oligi nüüd peamine psüühilise terrori vahend. Muinsuskaitseja meenutas: "Atsi vend Kalmer Kukk, kes oli miilitsas tööl, hoiatas, et meil oleks mõistlik lõpetada, kuna KGB on juba koostanud toimiku. Ta hoiatas, et ajad võivad muutuda ja siis on Siber silme ees. Ats aga vastas, et ajad on nüüd ikkagi teised."

Arvatavasti just talvine hirmutamisaktsioon seletab, miks 1988. aasta suvel Kanepis muinsuskaitset asutades olid inimesed veel vägagi ettevaatlikud ja "keegi ei öelnud koosolekul otse välja, et mälestussammas tuleb taastada". "Vanemad mehed ei julgenud midagi ette võtta. Vijard koos sõpradega pani selle jälle püsti," teadis kohalik koduloolane. Muinsuskaitse juht hindas aga veteranide osa väga oluliseks: "Vabadussõja veteranidel oli asi ikka südamel. Maiste-nimelisel mehel oli mälestussamba pilt koosolekul kaasas. Tollal veel maaslamava mälestussamba austamisest sai Kanepi päevade oluline osa. Sambale asetati lilli ja naiskoor laulis. Probleem oli aga vahendite leidmises. Tööks oli vaja võimsaid masinaid."

1988. aasta suveks oli aga Vabadussõja ametlik käsitus muutunud naeruväärseks. Rahva surve all tunnistas EKP Põlva rajoonikomitee, et "mälestussammaste lõhkumine oli barbaarne teguviis" (Aas, 1988). Vaid neli kuud pärast hirmutamiskatseid Kanepis teatati, et "rajooni juhtkond toetab mälestusmärkide taastamist ja peab loomulikuks, et sellist tegevust toetavad kohalikud nõukogud, asutused, kolhoosid, ettevõtted, kõik, kellel on selleks tahtmist!" (Aas, 1988) Juulis väisas Kanepit Põlva Rajooni TK esimees. Ta vaadanud lamavat sammast ja öelnud muinsuskaitsejuhile: "See on nii ilus sammas, et seda ei või jätta siia niisama lebama." Ning andis nõu panna see keset Kanepit, just sinna, kus see nüüd seisab."

Samba taaspühitsemine 16. augustil 1988, nagu algselt oli kavandatud, ei õnnestunud – ei leidunud piisavalt ei töövahendeid ega ka hakkajaid inimesi. Kanepi keskkooli tolleaegse direktori meenutuste kohaselt ei olnud kolhoosi esimees samba taastamise vastu: "Käisime esimehe juures ja arutasime, kuhu see panna, näiteks kas või kooli ette. Minu arvates oli see sobiv koht, sest siis oleks saanud kooli mitmeid tavasid kivi juures korraldada. Kuulsin ka, et kolhoos toetas algatust rahaga. Koguti ka annetusi. Tööd alustati talgute korras ja ilma ametliku loata. Hankisime masinad, asusime kaevama. Kui algas paduvihm, ei läinud keegi ära. Kirikuküla jälgis asja hinge kinni pidades. Keegi ei liikunud tänavale, ja kogu selle aja kui kaevasime, hoiduti kodudes. Otsustasime, et tulgu mis tuleb, kuid päevavalgega peaks augu lõpetama. Mehi ei heidutanud külanõukogu ebalev suhtumine mitte ainult poliitiliselt tuleohtlikusse, vaid ka õiguslikult katteta tegevusse. Kuid seda-mööda, kuidas asi edenes, tuli rahvas septembri jooksul kogu hingega ehitamisega kaasa. Kõige suuremaks probleemiks oli näiteks see, kuidas saada kiiresti paigale kuus kanti segu. Käepärast oli vaid paar inimest, kuid kutsumise peale tuli rahvast palju, kõigil tööriistad kaasas. Tuli ehitusmehi, kellel lauad kaasas, tööd tehti koos ja kõik õnnestus suurepäraselt."

Nii nagu taastamise eestvedaja mäletab, kandis kolhoosi ehitusjuht kulud (kivid, segu, kraanade kasutamine jne) Põlva KEKi, Võru tee-ehituskolooni ja kolhooside kontosse. Kanepi keskuses asetas kivi omale kohale suure traktoriga seesama Kuke Ats, kellel KGB talvel "näppe väänas". Kraana hankis KEKi partorg Järg, kes oli Kanepi Muinsuskaitse Seltsi liige.

Mälestussammas Vabadussõjas langenuile avati Kanepis 25. septembril 1988. Tseremoniameistriks oli Georg Pelisaar Põlvamaa Rahvarindest, esines Tallinna Pimedate Ühingu koor, Põlvast oli puhkpilliorkester. Kohal oli ka viis küüditamised üle elanud Vabadussõja veterani, kes olid varjanud oma osalemist võitluses venelaste vastu. Üks neist oli olnud ka samba esimesel avamisel 1926. aastal, kuid loobus nüüd sõnavõtust – erutus pani hinge kinni.

Samal ajal polnud hirm inimestest kadunud ja taktikat muutnud EKP püüdis nüüd nõukogulikku "sümboolset kapitali" vabadusvõitlusega siduda. Kanepi seltsi juht oli nüüdki veel vihane: "Külanõukogu esimees ütles, et Leo, sa pane kaks lippu mastidesse – üks olgu sini-must-valge ja teine igaks juhuks punane. Kui midagi juhtub, siis tõstame punase lipu. Mina vastasin, et Ülo, lipuvarda võib ju valmis panna, aga üles ma seda lippu ei tõsta. Kui oleksin seda teinud, oleks rahvas mind lintšinud." Külanõukogu esimehe absurdne ettepanek polnud tema enda väljamõeldis, vaid osa EKP KK ettekirjutatud plaanist, et "õilistada" nõukogude sümboleid. Analoogilist plaani üritati ka Põlvas teoks teha, kui ametlikustatud küüditamispäeva tähistamisel pandi punalipp ja sinimustvalge kõrvuti. EKP käsikute manöövrid äratasid pahameelt. (Pärnaste, Niitsoo 1998, lk 508, 596) Seega oli EKP valmis tõstma punalipu koguni nende auks, kes selle vastu võideldes olid langenud! Ligi 1000 Kanepis kokkutulnu sekka oli Muinsuskaitse Seltsi juhi arvates poetunud vähemalt 20 KGB meest.

Kanepi Muinsuskaitse Seltsi viimane suurem etteaste oli 1989. aasta kevadel märtsiküüditamise tähistamine konverentsiga ja, nagu kõiki sündmusi, jälgis seda ka KGB. Muinsus-

kaitse Seltsi esimees: "25. märtsil oli kultuurimajas suur koosolek. Kohal oli professor Aadu Must ja veel üks vanem mees. Siis tuli Olev Pärna, kes tundis kohalikke KGB mehi nägupidi, ja ütles, et üks neist saabus Kanepisse ja lahkus kiriku juures autost. Kui ta märkas, et teda jälgitakse, kadus ta majade vahele." 1989. aasta kevadeks oli kardetud organi roll taandumas. Samas oli märtsiküüditamise avaliku ja ausa tähistamisega ka saadud ring peale ajaloo "veriste laikude" meenutamises nende peamisele autorile – Eestimaa Kommunistlikule Parteile.

RAHVARINNE JA RAHVUSLIK TÕUS EESTI KÜLAS

Muinsuskaitse Seltsi ja Rahvarinde tugirühma teke langeb Kanepis enam-vähem samale ajale. Ka täiesti ilmsed süsteemi vastased olid skeptilised. Uue kirikuõpetaja sõnul "suhtus vana õpetaja Peiker Eesti iseseisvusvõitluse perspektiividesse skeptiliselt. Ta ei lootnud palju Muinsuskaitse Seltsist või Rahvarindest ja oli veendunud, et ega midagi head sellest kõigest ei tule." Sellele vaatamata osales ta julgustajana: "Õpetaja Peikeril oli väga oluline osa Kanepi Muinsuskaitse Seltsi ja Rahvarinde tugirühma loomisel. Ta osales nende koosolekuil ja et ta 1945. aastast siin elades tundis hästi kohalikke olusid, siis küsiti talt nõu."

Rahvarinde tekke venimist põhjendas Rahvarinde liikumise üks algatajaid: "Kirikuõpetaja Raimond Peiker oli seda meelt, et tugirühma loomine ebaõnnestub, kui ei saa koosolekut siduda mõne tuntud avaliku elu tegelase esinemisega. Peiker leppis kokku Jaan Kaplinskiga ja Kaplinski pidas alustuseks väga ilusa kõne. Külanõukogu aseesimees Olev Pärna valiti tugirühma esimeheks."

Rahvarinde, nagu ka muinsuskaitse liikumise vedajaks oli Leo Vijard. Ta oli Rahvarinde esimese kongressi saadik. Liikumise tähenduse Kanepile võttis ta kokku nii: "Inimeste enesekindlus kasvas märgatavalt." Tallinnas 1.–2. oktoobril 1988. a toimunud kongressil osalenu sõnade kohaselt oli kongress (ehkki

võim oli EKP käes) "väga võimas kogemus". Rahvarinde spetsiifiline poliitiline programm tuli selgemini esile suuremates keskustes. Kanepi-taolises väikeasulas oli Rahvarinne suuresti üldnimetus võõrvõimuvastasele mobiliseerumisele. (Vananurm, 1989b)

Konjunktuursete poliitiliste siltide, nagu "perestroika toetamine", pruukimise rituaalust kinnitab tõik, et Rahvarinde eestvedajaks olnud külanõukogu aseesimehe kõrval oli liikumise teiseks juhiks radikaalrahvustlane ja antikommunistist kirikuõpetaja. Rahvarindel oli siiski ka Kanepis mõõdukuse maine nagu selle juhilgi: "Ühiskonna skaalal ei kuulunud ta ei paremal ega vasakul seisjate hulka, ta on alati olnud keskel," arvas üks juhte.

1989. aasta sügisel toimunud sotsioloogilise küsitluse kohaselt oli EKP Põlvamaal nagu mujalgi mängust väljas. Rahvarinde kandidaat-rajooni nõukokku toetas 52% valijaist. EKP oleks saanud 10% häältest, Rohelised samuti 10%, Maaliit 9%, ERSP 3%, ametiühingud 1,5% ja muud kokku 5% häáli. (Vananurm 1989a) 1990. aasta jaanuaris Kanepis tehtud uuringu kohaselt toetas Rahvarinnet 83%, Muinsuskaitse Seltsi 75% ja Eesti Kongressi 64% Kanepi elanikest. EKP toetus oli vaid 6,4%.

Rahvarinde algatusel saadeti külanõukogu nimel ENSV Ülemnõukogule märgukiri, et keeleseadus tuleb kiiresti vastu võtta ja NSV Liidust väljaastumise õigust tuleb kaitsta iga hinna eest. Kanepi Muinsuskaitse Seltsiga jõuti üksmeelele, et konstitutsiooni parandused ja valimisseadus on Eestile vastuvõetamatud. (Vananurm, 1989b)

Kanepis jäi Rahvarinne inimeste meeltes eelkõige nõukogudevastase rahvusmeelse protesti kandjaks. Seda kinnitab "suures poliitikas" muidu kahe konkureeriva poliitilise suuna tihe koostöö. "Rahvarinne ja Eesti Kongress olid meil üks ja seesama. Mingit vastandumist ei olnud," kinnitas mees, kes oli mõlema liikumise aktivist. Sama väitis ta ka muinsuskaitse suhtes: "Muinsuskaitse Selts oli konkreetsema ülesandega, Rahvarinne oli üldisem, see oli kõikjal, nagu õhk. Rahvarindes ja muinsuskaitstes olid meil samad inimesed. Kes oli aktiivne, see toimis igal pool." Selle ühtesulamise taustaks oli Rahvarinde suurem

poliitiline radikaalsus Kanepis, kogu Põlvamaal ja üldse maakohtades. Põlvamaa Rahvarinne nõudis juba 1989. aasta sügisel Ülemnõukogu kui EKP käepikenduse laialisaatmist.

Kanepilaste poliitilisse teadvusse jättis Rahvarinne sügava jälje nn Balti keti korraldamisega 1989. aasta 23. augustil Tallinnast Vilniusele. Ketis seisis Kanepist kolm bussitäit inimesi, lisaks oma autodega tulnud.

KODANIKE KOMITEED KANEPIS

Eesti Vabariigi Kodanike Komiteede Liikumine oli avalik väljakutse EKPl. EKP kuulutas liikumise illegaalseks, kuid oli samas selle vastu poliitiliselt jõuetu – veendunud kommuniste ja okupatsioonivõimude toetajaid oli eestlaste seas vaid käputäis, realiikmed ei kartnud enam parteiaparaati. Esialgu suutis EKP takistada komiteelaste juurdepääsu pressile. Põlva lehes algas juba 1989. aasta kevadel mõttevahetus. Valdavalt kolhoosiesimehi ("punaparuneid", nagu neid kutsuma hakati) koondav Maaliit oli Põlvamaal ainus organisatsioon peale EKP, kes astus avalikult vastu komiteede liikumisele. Samas ilmus suvel ajalehes Koit teiste mõjukate liikumiste – Rahvarinne ja muinsuskaitse – toetuskiri Eesti Kongressile. EKP osutus isoleerituks. Rahvarinde ja kodanike komiteede liikumise koostöö oli tõhus. Ka ametlikud võimustruktuurid ei osutanud Kanepis avalikku vastuseisu. Külanõukogu esimees kinnitas, et Eesti Kongressi "valimiste korraldajaks Kanepis oli Rahvarinne koos külanõukoguga". Eesti Kongressi Kanepi saadik kriipsutas alla: "Eesti Kongressi idee jõudis Kanepisse sellesama Olev Pärna (kes pani aluse Rahvarindele) kaudu. Ta oli väga hea organisaaator. Liikumises osalesid aktiivselt õpetaja Vahur Tohver (tema oli ka Rahvarinde Kongressi saadik – R.R.), metsavaht Rait Hirv ja veel üks õpetaja, kelle nime ei mäleta. Nemad korraldasid registreerimise ja viisid läbi ka valimised."

Kohaliku nõukogude aparati toetus kongressile Kanepis oli ühe radikaali arvates määrav: "Rahvas ei oleks muidu läinud end Eesti Kongressi valimistele kirja panema, kui "vana

Leib" (tollane külanõukogu esimees) ei oleks neid õhutanud." Kõrvuti mitmete vabatahtlikega registreeris Eesti Vabariigi kodanikke ka Kanepi külanõukogu.

Võrreldes venelastest kolonistidega asustatud suuremate linnadega, kus EKP struktuurid olid veel elujõulised, lagunesid ametlikud institutsioonid maal kiiremini. Rahvuslik solidaarsustunne kaalus 1989. aasta sügiseks Eesti külas (vaatamata valusatele küüditamis-mälestustele) nõukoguliku lojaalsuse juba ilmselt üles. Eesti Kongressil oli muinsuskaitse, Rahvarinde ja kodanike komiteede näol Kanepis tegus struktuur. Kongressi valimised olid kaugelt tähtsamad kui lihtsalt valimised, see oli võimas kampaania iseseisvuse nimel. Külanõukogu esimees oli tehtu üle uhke: "Kõik kongressiga seotud üritused olid Kanepis igati kõrgetasemelised, ka osavõtjate poolest." "Valimised toimusid Kanepi kultuurimajas. Külanõukogu toetas. Neil aegadel (s.t veebruaris 1990 – R.R.) ei olnud mingit mõtet Kongressile vastu seista, sellega oleks astunud rahva vastu."

Valimiste toimumise ajaks oli nõrgenenud EKP kontroll Põlva lehe Koit üle. Selle teate kohaselt juhtis Eesti Kongressi kandidaate Kanepis registreerinud komisjoni Aulis Lokk, kaasa löid Uno Verrev (sekretär), Marika Oksar, Are Kuld, Ilmar Turba, Enn-Leo Kompus, Maire Õunapuu, Väino Kaste, Helle Tärna ja Mäidu Kukk. Komisjon paiknes Kanepi kolhoosikeskuses. (Võrumaa EKK, 1990)

Lehe andmeil olid Eesti Kongressi saadikukandidaatideks Kanepist Leo Vijard, Alar Inno, Ilmar Vananurm, Andres Maran ja Relvo Värton. (Keda valida, 1990) Külanõukogu esimehe mäletamise kohaselt valiti Kanepist Eesti Kongressile kaks esindajat: "Siit valiti Leo Vijard ja tegelikult oli Kanepil kaks esindajat, ka kirikuõpetaja Jüri Pallo. Jüri Pallo kodukoht on küll Parksepal, kuid kuna ta kuulus ka Rahvarindesse ja oli üldse aktiivne, siis meilt valiti kaks esindajat." Muinsuskaitse juht aga mäletas, et Eesti Kongressi teine esindaja oli Ilmar Vananurm.

Kanepi aktivistid püüdsid ka otse mõjutada Eesti Kongressi ja Eesti Komitee tööd. Kanepi ja Põlva GULAGi vangide ühenduse ette-

panekul nõudis Eesti Komitee, et Eesti Vabariigi Ülemnõukogu kindlustaks seadusega endistele poliitvangidele kompensatsiooni ja kõik õigused. Seitse aastat Vorkuta kaevandustes veetnud külanõukogu esimees surus selle nõudmise Tallinnas Eesti Komitees läbi: "Eesti TV uudistesaaade teatas Põlvamaa GULAGi vangide ühenduse ettepanekust Eesti Ülemnõukogule ning valitsusele ja Eesti Komitee toetas seda. Minu esinemisest TVs näidatud pilt oli ebaselge, nagu ei olnud hästi näha. See oli targasti tehtud. KGB oli sel ajal veel tõhus ja oli ebatavaline, et külanõukogu esimees esineks nõudval ja süüdistaval viisil Eesti Komitees. Sel ajal oli see kuulmatu samm."

Eesti külast sai tuge kongressi restitutsiooniline ja teravalt venevastane suund. Kuid ka Kanepis on jälgitav Eesti Kongressi üldine saatus – vaimustusele järgnevad kahtlused ja probleemid ja isegi vastuseis. Külanõukogu esimehe meenutuse kohaselt võis maakonna juhtide suhtumise Põlvamaal summeerida järgmiselt: "Kongress kerigu põrgusse!" Maakonna "juhtkonna moodustasid inimesed, kes olid Eesti Kongressi otsuste vastu". Taolise suhtumise tekke põhjendamine on keeruline. Kongress valmistas ulatuslikuma pettumuse, kuna see ei saavutanud midagi konkreetset. Kongressi saadik: "Rahvas jälgis kongressi tegevust, kuid selle otsustel ei olnud mõju ülemnõukogu tegevusele. Mõju oli rohkem psühholoogiline." Sama saadiku meenutuste kohaselt Rumessen (kongressi üks ideolooge) "käis Põlvas esinemas ja maakonna keskusesse kogunes mõningal määral asjast huvitatuid. Rahvas ootas otsest abi oma igapäevaste probleemide lahendamisel. Rumesseni jutt jäi teoreetiliseks ja üldsõnaliseks. Maaharijad ootasid mingit lahendust või kergendust. Nad ootavad veelgi seda valget laeva, mis tuleks ja aitaks. Kõigepealt lootsid nad lahtisaamist Vene armee ja venelastest."

Kongressi mõju kahanemise põhjused olid niisiis suuresti liialdatud ootused kui ka kongressi praktiline võimetus. Kanepi inimeste ja laiemalt eesti rahva positsioon ise osutus vastuoluliseks. Ühelt poolt ei juletud Eesti Kongressile täit võimu anda, teiselt poolt aga oodati tulemuslikumat tegutsemist.

KODUKAITSE JA KAITSELIIT KANEPIS

On tähelepanuväärne, et rahvamaleva ja uute jõustruktuuride, nagu Kaitseliit, vahel ei olnud mingit järjepidevust. Kaitseliidu üks algatajaid Kanepis tunnistas, et tema oli "Kaitseliidus ainukene mees, kes oli liiklusmiilit-saga koostööd teinud. Kõik teised mehed olid täiesti uued mehed."

Kaitseliidu (KL) taastamine oli osa restitutsioonilisest kavast, mis seadis võõrvõimule vastu iseseisva Eesti institutsioonilise ressursi. Kahe sõja vahel muutus KL külaühiskonna organiseerumise selgrooks. KL taasloomises elas edasi iseseisvuse idee ja sai väljenduse võitlusvaim, niipalju kui seda veel oli. KL kui rahvuslik jõustruktuur sai tekkida ainult väljaspool ametlikke institutsioone. Ideeliselt toetus liit Kanepis muinsuskaitse liikumisele. Mõlema organisatsiooni eestvedajateks olid Kanepis samad inimesed. Tõsise tõuke sai KL areng Eesti Kongressi kokkuastumisega 1990. aasta kevadel. KLst kavandasid restitutsionalistid oma "kaardiväge". KL demonstratiivne esiletõus Tallinnas mõjutas ka kohalikke aktiviste.

Kaitseliitlasest taluniku sõnul olid Kanepi mehed "ühed esimesed kogu Põlvamaal". Siiski, teistel andmetel oli ka mujal maakonnas aegsasti alustatud. Põlva maakonna liikumise ühest entusiastist Andres Reimerist sai hiljem Tallinnas KL peastaabi töötaja. "Kaitseliidu tegemise koosoleku algatas muinsuskaitse eestvedaja Leo Vijard ja tema ümber olevad inimesed. Vijard valiti ka juhiks," meenutab tollane aseesimees.

Kaitseliidu ühe loomaarstist organiseeri- ja hinnangul "leidis liikumine Kanepis toetust eelkõige vanemate meeste hulgas, kes olid olnud seal enne 1940. aasta okupatsiooni". Esimene KL loomise koosolek Kanepis toimus kolhoosi remonditöökojas. Kolhoosile antud ja mobilisatsiooniks mõeldud Nõukogude armee vahendeid kasutati nüüd KL heaks. Nagu üks aktivist meenutas, "osteti osa varustust, saapad ja univormid kolhoosi raha eest". Ametlikult taastati Kaitseliidu Kanepi Malev 19. juunil 1990, kui koguneti tuletõrjemajja. Malevkonna etteotsa asus Nõukogude ohvit-

seri koolitusega Toomas Lauk. (Vijard, 1990)

1990. aasta aprilliks oli ajakirjandus juba nii vaba, et Koit avaldas üleskutse moodustada Põlva KL. Kanepi meestest osales Põlvas toimunud kogunemisel, kus moodustati juhtimiskeskus, Toomas Lauk. Sealset nõupidamist pidas KL rajamise eestvedaja Kanepis ajalikuks: "Kõikidest kogunemistest võttis osa Põlva miilitsaülem Ralf Palo. Ta ütles, et on hariduselt jurist ja ei seganud end millessegi, vahel andis vaid nõu. Kokkutulnud oli erutatud, karjusid ja lärmasid, kõiksugu inimesi oli sekka sattunud."

Hämmastaval kombel kohalik KGB KL organiseerimisse ei sekkunud. Üks KL taastajaid loomaarst: "See pani imestama. Ma tundsin isiklikult KGB Põlva osakonna ülemat Leo Terestet. Põlva on väike koht, seal pole saladusi. Tänaval kohates vahel vestlesime üldiselt Eesti olukorrast. Oli ilmne, et ta teadis, millega tegelesin. Kuid ta ei küsinud kunagi midagi. Tema suhtumine KGBsse tundus kriitiline. Kartsin, et mida teen, kui ta küsib ja ootab vastuseid, kuid seda ei juhtunud. Mulle tundus oluline temaga kontakti hoida, sest ohtlikus olukorras võis saada vihjeid või tabada meeleeolusid." KGB muidugi teadis KLst enam-vähem kõike – üks Eesti Komitee Lõuna-Eesti entusiaste ja KL aktivist, kes ärgitas ka Kanepi kaitseliitlasi osalema Eesti-Vene Tartu rahuga määratud piiri rahvusvahelise kära tekitanud mahamärkimisel – Ville Sonn – tunnistas hiljem, et töötas KGBle. (Sonn, 1995)

Kaitseliidu Põlvamaa organisatsiooni põhi- kirja kohaselt ei saanud selle liikmeks olla EKP liikmed. Kuid rahvuslikus plaanis järgiti republikaanlikku malli. Nii oli Kanepis üks KLi põhiorganisaatoreid sünnipärane venelane, kelle eesti keelgi aktsendiga. Nagu ta märkis, polnud ta kunagi kogenud "vaenamist või mitteusaldamist rahvuslikul pinnal". KL roll kujunes ja muutus vastavalt võimalustele ja vajadustele. KL pörkas kokku samade raskustega, millega muudki ettevõtmised Kanepis. Maleva üks juhte tunnistas: "Aktiivsuse üldine tase on madal. Algatuslikkust ilmutavad inimesed on suur erand ja reeglina on need kõrgharidusega." Enamik KL "esimese laine" aktiviste Kanepis oli kõrg- või keskharidusega.

Kanepi maleva juhi asetäitja oli Nõukogude eriväeosades koolitust saanud venelane, kes koos vanematega küüditati Petserimaalt Siberisse. Oma tegutsemise eesmärgi selgitas ta järgmiselt: "Minu eesmärgiks oli organisierida Kanepi inimesed avaliku korra säilitamise huvides, mis kippus käest minema. Kõigepealt panime välja õised patrullid." Teiselt poolt valmistuti ka selleks, kui konflikt Moskva teravneb: "Teadsime, et kui midagi juhtub, siis oleme meie esimeste kinnivõetavate seas. Ehtasime halvimate aegade üleelamiseks metsa punkreid. Koolitust saime Põlvas. Meid õpetati metsas elama. Minu rühm valmistas endale aegsasti peidukoha. Seda ei läinud vaja, kuid pärast Moskva putšistide käsku võtta Eesti sõjaväelise kontrolli alla saadeti Kanepist mehi Valgjärve saatejaama valvama. KL patrullid jälgisid ka mööduvate sõjaväeüksuste tegevust."

Kuni Eesti iseseisvumiseni ei muutunud KL relvastatud jõuks, kuigi mitmed küsitatud väitsid, et relvad saadi juba "vene ajal". Algul olid vaid jahipüssid ja mõned mitmel viisil hangitud püstolid. Pärast Eesti iseseisvumist saadi Soomest relvadeks Teise maailmasõja aegseid karabiine. KL tollase juhi sõnul "saabusid need Eestisse lahtivõetuina ja pandi kohapeal kokku".

Eesti taasiseisvumise järel sai KL Kanepis politsei abijõu ülesanded korra hoidmisel. "Kolhoosi lagunemise ajal, oksjoni ootel oli kolhoosi müüdav omand kogutud keskusesse. Sealt prooviti varastada ja ähvardas anarhia." "Hiljem me valvasime endisi Vene armee baase ja käisime ka piirivalves," meenutab üks Kaitseliidu algatajaid.

KL peletas Kanepist eemale ka kurjategijaid. Suuremate politseioperatsioonide puhul kaasati tihti ka KL. Erinevalt politseist olid neil relvad. "Vahepeal olid asjad nii hullud, et politsei käsul autod enam ei peatunud, igasuguseid kaabakaid ilmus välja. Meid toodi hirmutamiseks kohale. Kiivrid pandi pähe, et näeksime hirmuäratavamad välja, politseisse sel ajal tõsiselt ei suhtunud," selgitas KL esimene pealik Kanepis.

Kuid KL hakkas varsti kaotama oma taset. "KL oli aasta aega väga aktiivne, tehes koos-

tööd politseiga. Kuid nüüd on kord kadunud. Kellel on relv kodus, see teeb, mis tahab, ähvardab teist jne," kaebas Kanepi konstaabel. Etteheidetega nõustus ka KL endine aktivist, kuid lisas, et kõik sõltub inimestest. "Nii näiteks Roius on KL eriti aktiivne politseiga koostööd tegema." Ta põhjendas, miks ta organisatsioonist lahkus: "Arvan, et KL liikmeil peab olema korralik pere ja sotsiaalne positsioon, see tõstab KL mainet. Algul suutsin oma tahte ka läbi viia, kuid siis olukord halvenes. Olin selle vastu, et KL liikmeks saaksid kaklushimulised või viinaveaga inimesed. Kuid just need sinna trügisid. Kui neid sai palju, siis lahkusin. Tundub, et Põlvas oldi enam huvitatud suurest liikmeskonnast kui selle kvaliteedist."

Kõrvuti KLga loodi veel teine korrakaitseorganisatsioon – Kodukaitse (KK), mis kutsuti suuresti ellu teise poliitilise jõu – Rahvarinde valitsuse poolt, kuna miilits polnud läheneva konflikti kontekstis enam piisavalt usaldusväärne. "KK oli Savisaare idee. 1991. aastal, kui külanõukogust sai vald, näis, et politsei ei tule üksi enam toime, et vajame KKd. Asi oli tõsi, sest igal mehel oli relv. KK võimalused olid väikesed, kuid sellest oli abi politseile, eriti õistel liiklusreididel," selgitas oma toetust KK üksuse loomisele Kanepi esimene vallajuht. KK ja KL vahel arenev konkurents jõudis ka kohalikesse ajalehtedesse. KL oli solvunud KK suhtumise peale, nagu oleks KL illegaalne organisatsioon. (Savitsch, 1990)

KKga liitus ka osa mehi, kellele ei sobinud KL distsipliinitus ja tegutsemisstiil. Aktivisti nägemus: "KK ei saanud Kanepis populaarseks ja see polnud ka väga aktiivne. Siiski koondus sel alusel grupp mehi. Rühm polnud suur, kuid me nõudsime taset. Liikluse valvamise kõrval oleme klaaritud suhteid tüüpidega, keda üldiselt kujutatakse maffiameestena, kuna hangivad raha väljapressimisega. Mõned sellised mehed Kohtla-Järvelt seadsid endid sisse ka Kanepis. Me selgitasime neile viisakalt ja rahulikult, et nad on kirbul ning arukam on ise lahkuda, ja nii nad tegidki."

Laari esimese valitsuste ajal kasvas vastu-seis Kodukaitsele. Konkureeriva KL ühe taasta ja Kanepis sõnul oli "KK Savisaare loodud organisatsioon, savisaarlasteks neid ka kutsuti".

Lisaks poliitilisele taustale erinesid ka inimesed. KLst hiljem KKsse üle tulnud loomaarsti sõnul "moodustus KK eelkõige meestest, keda ei huvitanud püss kodus, vaid turvalised tänavad". KL ja KK paralleelne teke peegeldab laiemat võimuvõitlust Eesti Komitee ja Ülemnõukogu vahel.

Putšistide poolt 1991. aasta augustis Eesti kuberneriks määratud Vene kindrali üks esimesi nõudmisi oli KL tegevus lõpetada ja relvad ära korjata. Samas oli putši aeg üks KL tähthetki.

Restitutsiooni sünnitatud KL kohanemiskeskused peegeldavad Nõukogude anneksiooni ajal ühiskonda tabanud degradatsiooni sügavust. Enne venelaste sissemarsši (17. juunil 1941) ühendas KL valdavalt Vabadussõjas võidelnud talupoegi, kellest said oma maa uhked peremehed – taluomanikud. KL oli osa küla kesksest sotsiaalsest hierarhiast. 1990. aastate inimmaterjal oli hoopis teine. Ka läksid KL peamised "tegijad" piirivalvesse, kaitsevähke jne. Nõukogude armees valitsenud jõukultus, vägivald jne jätsid noortesse samuti laostava jälje. Nii KKL kui ka KKL oli väga oluline roll Eesti üleminekuühiskonna anoomiatega võitlemisel eelkõige maakohdades. Nende struktuuride loomise taga seisnud mõtteviisis peitunud oht, et erinevate võimugruppide ambitsioonid kasvavad üle jõustruktuuride kokkupõrkeks, taandus koos iseseisvuse saavutamisega.

Eesti militaarkultuuri nõrkus ja laiemalt ka külaühiskonna allakäik seletab, miks ka Eesti Vabariigi stabiliseerumine ei toonud esimestel aastatel kaasa olulist paranemist KL töös. Seniste kolhoosimoonakate staatuselise positsiooni kiires muutumises (relva saamine!), mida ei toetanud tegelik sotsialiseerumine, paljastus ühiskonna sotsiaalsete kudede nõrkus.

KÜLANÕUKOGUST VALLAKS – OMAVALITSUSE TAASTUMINE

Paljuski analoogiliselt Eesti riikluse taastamisega oli Kanepi valla "ärkamise" eesmärgiks omavalitsuse taastamine. Selle eelduseks olid muutused nii Kanepi elukorralduse institutsionaalses struktuuris kui ka identiteedis.

Ilma eespool kirjeldatud aktsioonide ja uuen dusteta poleks see olnud võimalik. Protsess oli kahepoolne. Ühelt poolt toetas kodaniku algatuse areng külanõukogu transformeerumist. Teiselt poolt aga poleks ilma viimase iseseisvumiseta EKP "juhtimise" alt olnud revolutsioon nii edukas.

Külanõukogu oli EKP juhitud poliitiline administratiivüksus ja samas üsna jõuetu. Poliitilises elus omandas see tähendust alles nn perestroika aastail. Kohalike nõukogude armetuse tegi Kanepis nähtavaks üsna erakordne juhtum – äsjase poliitvangi ja tulevase poliitiku Lagle Pareki väljasaatmine Kanepist.

Endine külanõukogu esimees rääkis: "Mind informeeriti parteikomiteest, et Kanepi valda on saabunud nõukogudevastase tegevuse pärast vangis istunud Lagle Parek, kes võib esile kutsuda rahutusi. Kuidas see võimalik on, ei olnud usutav. Mulle tehti ettepanek minna teda veenma, et ta lahkuks kohe Kanepist. Teadsin, et Lagle Parek oli koos oma sõbranna Böstrovaga saanud Kanepi kolhoosist maatüki, olid korralikud tööinimesed ja kasvatasid lepingu alusel suhkrupeeti. Majandile oli neist kindlasti kasu. Läksin õhtul nende elukohta partei nõudmisest teatama. Nende majas istus laua taga suurem seltskond inimesi, keda ma ei tundnud, ja nende suhtumine oli väga ettevaatlik. Neil oli käsil mingi koosolek. Tagasiteel pörkasin metsavahel miilitsapatrullile, kes uuris, kust ma tulen ja mis ma teen. Sain aru, et Pareki elukoht oli ümber piiratud. Hiljem nõudis parteikomitee minult põhjendust käigu kohta ja seletuskirja kirjutamist. Tööleping katkestati ja Parek lahkuski Kanepist mõne aja pärast." Nähtavasti olid Pareki kontaktid maakoha metsatalus raske mini jälgitavad kui linnas ja kogu minemakihutamise taga oli tegelikult KGB, kes kandas oma äranägemise järgi nii EKPD kui ka külanõukogu.

EKP suunatud omavalitsusreform (vt Väljas, 1989b, lk 19) oli perestroikalik ettevõtmine, mis oli tegelikult kavandatud manöövrina, eelkõige auru väljalaskmiseks – rahva energia suunamiseks riiklikelt kohalikele probleemidele. Revolutsiooni arengu loogika oli aga just vastupidine.

Kohaliku omavalitsuse alged võisid hakata kujunema Eesti NSV Ülemõukogu 1989. aasta 8. augusti otsusega "Haldusreformi läbi viimisest Eesti NSV-s", mida toetas 10. novembril samal aastal seadus "Eesti NSV kohalike omavalitsuste aluste seadus". Need uuen- dused liitusid perestroika üldisesse liturgias- se, kus eriliselt rõhutati et kohalik omavalit- sus peab võtma arvesse avalikku arvamust ja toimima avalikult. Kuivõrd see tegelikult teoks sai, sõltus inimestest, ühiskonna käsutuses olevast parteivõimust sõltumatust sotsiaalsest kapitalist.

Kuid ametlikke ettekirjutusi eirav sotsiaal- ne autonoomia ei andnud veel piisavalt toe- tuspunkte uuteks terviklikeks tegutsemismal- lideks, ei saanud tuge demokraatlikest prot- seduuridest, alternatiivsest maailmavaatest – neid ei olnud lastud nimme kujuneda. Seetõ- tu ei saanud perestroikalik liberaliseerimine ja formaalne omavalitsusõigus toetuda ulatus- likule ja mitmekülsele *sotsiaalsele kapitali- le*. Avalikud suhted olid oluliselt vaesunud juhtimise asendamisel sovetliku haldamisega (autoritaarsus, patronoomia) ja stiiline/part- isanlik autonoomia patologiseerus (illegaal- sed tehingud, mitmesugused käendused, "pohuism"/eskapism jne). Kuid ideoloogiliste ettekirjutuste kõrval üldinimlike normide taastumine, inimeste tegelikele kultuuriliste- le ja sotsiaalsetele vajadustele eluõiguse and- mine jne löid soodumuse loomulikuks koos- töösuhteks inimeste vahel ning toetasid kohalikku identiteeti.

Kanepi endine külanõukogu esimees oli nüüdki uhke, et Kanepis toetati Eesti üldise- maid poliitilisi algatusi algusest peale ka siis, kui need olid vastuolus Moskva suunistega: "Me võtsime riski ja vastutuse toetades refor- me, mis said alguse juba Indrek Toome pea- ministriks olemise ajal. Vald saatis valitsusele toetuskirja, millele vastati tänukirjaga." On märkimisväärne, et aastakümneid kestnud administratiivse surve järel taastus kohalikul nomenklatuuril suhteliselt jõudsalt rahvuslik eneseusaldus. Samal ajal legitimeeris juhtkond ennast ka rahva silmis. Kohalik võim hakkas seetõttu omandama omavalitsuslikke jooni juba enne ametlike reformide algust. Külanõu-

kogu esimehe meenutuste kohaselt korralda- ti vahetult pärast Eesti NSV suveräänsusdek- laratsiooni vastuvõtmist (16. novembril 1988) külanõukogu laiendatud istung. Esimehe mee- nutuste kohaselt tuli kohale vähemalt sada inimest (tavaliselt osales 30–40 inimest). "Üks- meelne otsus (EKP liikmed kaasa arvatud) oli, et suveräänsus on õige tee. Oma otsusest saat- sime teate ka Tallinnasse." Suveräänsusest saadi aru kui sammust täieliku iseseisvuse suunas.

Kui kodanike komiteed alustasid 1989. aas- ta kevadel Eesti Vabariigi kodanike registree- rimist, toetas külanõukogu seda oma jõudu- dega. "Valimiste eestvedajaks oli Rahvarinne koos külanõukoguga. Elanike nimekirjad saa- deti kolhoosi laiali ja igaüks võis ennast re- gistreerida külanõukogus. Seni sissekirjutuse- ga tegelnud ametnik hakkas valimistega tege- lema," meenutab külanõukogu esimees.

Esile tuleb tõsta koostööd, mis kujunes Kanepis formaalselt ikka veel nõukogulike institutsioonide ja kodanike komiteede vahel. Sellega astus kohalik võim väga selgelt EKP juhiste vastu, mis käsitlesid kodanike komi- teesid seadusevastase "äärmusliikumisena". (Väljas, 1989. a. lk 13) Erinevalt linnadest, kus "võimuaparaat" oli suuresti venestatud ja nomenklaturiseerunud, kaalus rahvuslik solidaarsus maakohtades hirmu ja lojaalsuse üles.

Omavalitsuste muutumine rahva tahte ja meeleolude väljendajaks oli maa arengu ja Eesti tuleviku seisukohalt erakordselt tähtis. Väikestes asulates oli vähe intelligentsi, kes suuremates linnades asus opositsiooni no- menklatuuriga. Kohalike nõukogude rahvus- lik hoiak andis maapiirkondadele olulise koha Eesti revolutsioonis. See kinnitas ka Moskva- le veel kord üldrahalikku tuge iseseisvuse ideele Eestis. Külanõukogude ja maakondade rahvuslik meelestatus avaldus 2. veebruaril 1990, kui kõikide omavalitsuste esindajate 3000-liikmeline koosolek Tallinnas vormistas esimest korda esindusorganite üldiseks tah- teks Eesti Vabariigi taastamise. Kirde-Eesti ja osaliselt Tallinna rajoonide venestatud admi- nistratsioonide juhid lahkusid seejärel demon- stratiivselt saalist. "Muamehed", kes

moodustasid omavalitsuste enamiku, saavutasid olulise läbimurde.

Ka edaspidi ei jäänud Kanepi kõrvale Eestis süvenevast võitlusest revolutsiooni hegemooni koha pärast. 1990. aasta kevadel, pärast Eesti Kongressi valimisi lootis Eesti Komitee just maapiirkondade radikaalsusele toetudes võtta ülemnõukogult võim. Sel eesmärgil käidi külates ja maakondades selgitustööd tegemas, kohati leiti ka toetust. Käidi ka Põlvamaal. Külanõukogu esimees: "Eesti Kongressi istungi järel tuli Vardo Rumessen. Ta oli väga lõõgivalmis ja esines meile kõnega. Tema eesmärk oli saada kohalike omavalitsuste toetus Eesti Kongressile."

Põlvamaalt ta seda ei saanud: "Leidus neid, kellele ei meeldinud Eesti Kongressi endale võetud roll ja õigupoolest oli Põlva maakonna juhtkonnas inimesi, kes olid Eesti Kongressi otsuste vastu. Räpinas leidis Eesti Kongress toetust, kuid mujal külanõukogude juhid vaatasid Eesti Kongressist mööda või koguni halvustasid seda." 1991. aastal kordas Rumessen oma külaskäiku eesmärgiga saada toetust isikutunnistustele, väites samas, et Ülemnõukogu on neid juba tunnustanud. (Kuus, 1991)

Endine Kanepi külanõukogu esimees (kellest kohe sai valla juht) seletas suhtumist Eesti Kongressi sellega, et "nõukogudes ameteis olevail inimestel ei olnud mingit Eesti Vabariigi tausta. Kes oli olnud komsomolisekretär, kes parteikomitee liige. Endine partorg oli näiteks naaberkülanõukogu esimees." Maapiirkondade eliidil oli kindlasti keeruline taust ja suuresti ka n-ö nõukogude identiteet. Kuid Eesti Kongressi kui Eesti iseseisvuse idee kandjat olid nad toetanud! Nüüd muutus probleemiks Eesti Komitee poliitika sirgjoonelisus, selle kujunemine jälle parteiliselt (ERSP) juhitud võimuinstrumendiks, mis kuulutas kogu nõukogudeaegse administratsiooni "okupatsioonivõimu illegaalseks struktuuriks". Nendes osalevad inimesed tundsid endid nii ohustatuna kui ka solvatuna. Eesti Komitee juhtkonna kompromissitu võitlustaktika koos võimetusega praktiliseks poliitikaks (maareform), pöördus nende vastu.

Üleminekuperioodi omavalitsuse positsioon eri poliitiliste jõudude ja ametliku või-

mu vahel manööverdades oli kindlasti keeruline. Külanõukogu esimehe sõnade kohaselt "mängis külanõukogu oma salajast mängu": "Sel perioodil tuli olla kahepalgeline. Ühelt poolt tuli teha seda, mida ülalt ette kirjutati, kuid teiselt poolt leidis Kanepis tuge ka aluses väga ausameelne Eesti Kongress." Kanepi külanõukogu esimees hoidis viimasega pidevalt kontakti.

Tähtis koht Eestis küla poliitilises arengus oli 1990. aasta märtsis toimunud referendumil. Külanõukogu esimehe meenutuste kohaselt "peeti 1991. aasta märtsis seoses suhtumisega referendumisse külanõukogu eristung. Kanepi kultuurimajas toimunud laiendatud koosseisuga istung toetas iseseisvusreferendumit". Eesti Kongressi üleskutse seda boikoteerida jäi tähelepanuta. Referendumil osales Kanepis 90–95 protsenti valijaid, mis oli tavaline maal, kuid enam kui linnades. (Raitviir, 1996, lk 177)

Mida aga teha, kui vastasseis Moskva veelti keerustub, selles suhtes tunti Kanepis end ebakindlalt. Esimees tajus inimeste hulgast kasvavat abitust ja hirmu: "Külanõukogu koostas kava, selleks puhuks, kui tekib nn eriolukord. Mitmed volikogu liikmed leidsid, et sel pole mõtet, see on lapsemäng, et ega Vene tankide vastu saa ja et liigne suupruukimine on igal juhul kahjulik. Lõppotsuste tegemisel, mille sisu ma täpselt ei mäleta, lahkusid mitmed inimesed ilma oma seisukohta avaldamata saalist." Kirjeldatu osutab, kui sügava hirmu oli Kanepi elanikesse jätnud kommunistlik terror. Oma seisukoha avaldamine oli olnud piisav põhjus küüditamistele. 1991. aastaks oli Nõukogude armee demonstreerinud võimalust, et ta sekkub tsiviilella Eestiski. Maaelanikele mõjus masendavalt see, kuidas tankidega piirati sisse väike Tori asula, kuhu pidid kogunema endised vabadusvõitlejad ja Saksa vägedes võidelnud, ning õhiti mitmed mälestusmärgid. Intrimeelsete rünnakrühmlaste koolitamine Tallinnas, Kohtla-Järvel, Võrus ja mujal lõi jõu, kelle kätega oleks võinud Eestis hakata revolutsiooni maha suruma.

Et Moskva ei jätnud ka Kanepi taolises alevis toimuvat tähelepanuta ja valmistas pinda pealetungiks, osutab 1990. aasta märtsis ise-

seisvusreferendumi aegu toimunud Nõukogude armee ohvitseri äkk-külastus külanõukogu esimehe koju. Esimehe meenutus: "Lumi oli veel maas, kui uksele koputati ja vene ohvitser seisis koridoris. Pakkusime talle kohvi ja ta esitas oma nägemuse olukorrast. Ohvitser väitis, et Võrus olevat rahutusi olnud ja tema ülesanne olevat vältida konflikte ja verevalamist. Külastust põhjendas ta kuuldustega, nagu oleks Kanepis ja kogu Eestis laienemas nõukogudevastased meeleolud, selle tulemusena olevat Kanepis rüvetatud Nõukogude sõdurite mälestussammas. Esimees oli sellest jutust veelgi enam üllatunud, kui selgus, et ohvitser oli juba sammast pildistanud ja oma silmaga näinud, et kõik on korras." Külanõukogu esimees oli veendunud, et ohvitser uuris eelkõige meeleolusid ja otsis vaid ettekäänat: "Olen kindel, et ta teadis hästi, mida me siin olime teinud, ja keegi informeeris teda, et oleme liialt julgelt talitanud. Ta oli ebakindel, kuid tegi selgeks, et Kanepis tegutsetakse nõukogudevastaselt. Ohvitser esitas ka oma nägemuse Ribbentrop-Molotovi paktist, mida nimetas vaenlase propagandaks, ja veenis mind, et Eesti astus vabatahtlikult NSV Liitu." Külanõukogu esimees jäi kindlaks oma arusaamadele ja see pahandas ohvitseri: "Ta avaldas imestust, kuidas nõukogude võimu esindaja julgeb nõnda rääkida. Ütlesin, et olen olnud ka NLKP liige, nüüd aga parteid pole, meile on selge, et impeerium laguneb ja seepärast parteiga tehti lõpparve. Ta oli väga üllatunud. (...) " Lahkudes ütles ohvitser külanõukogu esimehele: "Pole sugugi välistatud Nõukogude armee üksuse toomine Kanepisse."

Visiit ja jutuaajamine oli tollastes oludes erakordne sündmus ja nähtavasti olid kavas aktsioonid, mille ettevalmistamiseks ohvitser saadeti uurima meeleolusid. Vastu ohvitseri ennustust ei kohtunud nad õnneks kunagi ja vägesid Kanepisse ei toodud. Kuid üks on kindel – küla meelolud olid võimudele tähtsad ja ka väikeasulaid hoiti kontrolli all. Eesti maaelanike selge toetus antikommunistlikule revolutsioonile oli EKPl nähtavasti tõsiseks probleemiks. Võimalike vastuaktsioonide eduks ei piisanud vaid erakorralistest meetmetest linnas, võim tuli taastada kogu maa ulatuses.

Oma eesmärgi – vähemalt hirmutada – see külastus siiski täitis. Kanepi külanõukogu esimehe kodus pörkusid poliitilised nägemused, mida polnud võimalik ühendada. Küsimus oli vaid ajas, millal midagi juhtub. Esimees pidas toimunu üle aru ka kaaslastega. 1991. aasta 21. augustil Moskvast toimunud riigipöörde ajal aga oli sellest hoiatusest kasugi. Võõrvõimu aktsioonideks teati valmistuda. "Me moodustasime oma komitee, mille liikmed omavahel jaotasid ülesanded üldise korra kindlustamiseks, valla dokumentide peitmiseks, sidepidamiseks jne. Mina pidin peitma dokumendid, sest keegi ei teadnud, milleks neid võidakse kasutada," kommenteeris esimesi reaktsioone putšile Kanepi esimene vallavanem. "Kogusime kokku vallavalitsuse ja volikogu dokumendid, elanike registri jms, mida tuli terve kotitäis. Mul oli maja all keldris peidik, millest teadsid vaid minu asetäitja ja sekretär. Seejärel moodustasime erikomitee, millesse kuulusid mina, Leo Vijard ja Kaitseliidu esindaja. Arutasime, kuidas saaksime inimesi kaitsta juhul, kui Kanepis läheb võim Vene armee kätte. Vijard saatis rühma kaitseliitlasi kaitsma Valgjärve raadiosaatjat. Välja panime patrullid."

Kui suur oli tegelik oht Kanepi inimestele, on raske otsustada. Kuid Põlvas asunud sõjaväelaste hilisemate meenutuste kohaselt oli armeele antud üsna selged juhised maakonnas tegutsemiseks. (Kuus, 1991, b). Otsustavalt käitus vallavalitsus Moskva putši ajal: "Veel enne kui Eesti Vabariik taastatuks kuulutati, otsustas volikogu, et pole muud võimalust, kui kuulutada Eesti iseseisvaks. Päev hiljem tegigi ülemnõukogu selle otsuse." Mitte kõik Kanepi asukad polnud "vanale rahvatar-kusele toetudes" sama meelt. "Kostis üksikuid arvamusi, et kuhu te ruttate, mis saab, kui kõik kokku variseb. Selliselt arutlejaid oli isegi haritlaste seas. Teine kahtlejate rühm jälle küsis, kas tahate meie rahva täielikult hävitada? Arukam oleks oodata, mis juhtub, ja poliitilisi seisukohti mitte võtta," meenutas tollaseid meelolusid valla volikogu esimees.

Revolutsiooni arenedes haarati ka külanõukogu tasand nn suurde poliitikasse. Kohaliku omavalitsuse iseseisvus ja poliitiline küpsus

pandi mitu korda proovile (Nõukogude okupatsioonivägede surve, Eesti Kongressi võimupüüdlused). Ehkki poliitiline hegemoon (EKP, Rahvarinne, Eesti Kongress) vahetus, toetus valla juhtkond seadusele ja tervele mõistusele.

KOKKUVÕTTEID: KODANIKUALGATUS JA REVOLUTSIOON KANEPIS

Poliitiline mobiliseerumine tervikuna oli maal mitmeti aeglasem kui linnas. Avalikule väljaastumisele eelnes suhteliselt pikem agitatsiooni periood. Selle põhjused olid mitmesugused. Maainimeste mälu olid küüditamised jätnud hoopis sügavama jälje nii hirmude kui ka sügavama/tugevama varjatud vimma näol.

Kodanikualgatus Kanepi vallas vaimse ja administratiivse okupatsiooni lõpetamiseks toimis hiidlaine taoliselt – plahvatuslikule tõusule aastail 1988–1990 järgnes kiire taandumine, mis jättis suurema tühjuse kui enne. Kodanikualgatuse tulemuslikkus küla ümberkorraldustes ei sõltunud ainult möödaniiku (nii sõjaeelse kui ka okupatsiooniaegse Eesti) sotsiaalsest kapitalist, mida suudeti transformeerida, aktualiseerida ja mobiliseerida seoses "uute võimaluste struktuuride" avanemisega. Keskse tähtsusega oli muidugi vahekord superstruktuuridega, naabrusseosed jne. (Vt Woolcock, 1998.) Kuid peamine oli muutusprotsesside kiirus ja järjekord.

Poliitilises plaanis oli küla esmavaatlusel enam sovetiseerunud kui linn, st ametlike ja mitteametlike struktuuride, EKP ja rahva vastasseis oli hoopis hajusam. Valdavalt eestlastele rajanevat nõukogude süsteemi ja eestikeelset EKPD ei tajutud maal niiväga võõrana ja vaenulikuna. Samal ajal omandasid EKP ja külanõukogud kui institutsioon küla tasandil suuresti "kollektiivse koosluse" ilme. See tähendab, et formaalse, rituaalse tegevuse tõrjusid kohati välja usalduslikud (inimlikustunud) suhted, ametlike väärtuste pealesurumise kõrval said ametlikud institutsioonid foorumiks, kus sai end kuuldavaks teha. Selle teiseks pooleks oli aga võimustruktuuride lahusumine ja teovõime kaotus. Sellega seletub, miks külanõukogust võis nii endastmõiste-

tavalt saada Eesti Komitee käepikendus. Nähtavasti just EKP struktuuride kiirem nõrgenemine maal seletab KGB ja isegi armee suurt aktiivsust.

1980. aastate teisel poolel minetas *ancien régime*'i võimumasin just maal suuresti oma automaatse/mehaanilise iseloomu. Nagu näitab uurimus, koloniseeris "inimmaailm" ametliku maailma ja sedakaudu omandasid ametlikud assotsiatsioonid-institutsioonid, kaasa arvatud EKP, külas "kollektiivide", sealhulgas ka rahvuslike kollektiivide (identiteet) jooni. Seetõttu stalinliku mineviku taaskäsitlemine gorbatsšovlikus "avalikustamises" pingestas külaühiskonna suhteid, kuid ei blokeerinud koostöösuhteid. Ametlike ühenduste raames arenes rahvuslikel ja üldinimlikel väärtustel rajanev koostöö ja usalduslikkuse võrgustik. Võimumehhanismi suhtes autonoomsetel suhtlusvõrgustikel – kohalikel jne oli oluline koht süsteemivastastes liikumistes ja "ärkamisaegsete" aktsioonide kavandamisel.

Samas oli väikeste maakohtade intellektuaalne kapital piiratud. Traditsiooniline "maasool" – kool – oli nõukogude süsteemi poolt üks edukamalt tasalülitatud institutsioone. Teine vaimse energia allikas maal – kirik – represseeriti ja see marginaliseerus. Traditsioonilise intelligentsi puudumisel sattusid passionaaride rolli orgaanilise intelligentsi tehnokraatlik osa – enamasti EPA haridusega keskastme juhid ja põllumajandusspetsialistid.

Seetõttu oli küla poliitilises arengus oluline osa linnaintellektuaalide äratuslikul tegevusel. Avaramate eesmärkide seadmisel toetuti nende autoriteedile ja väljatöötatud ideoloogiatele. Kuid linnale iseloomulik diferentseerunud poliitiline skaala, kus võitluses võimu pärast sattusid vastakuti sarnaste eesmärkidega poliitilised jõud (Muinsuskaitse Selts, Rahvarinne, Eesti Kongress), jäi külas välja arenemata. Põhivastasseis kujunes EKP-KGB ja rahvaliidumiste ühisrinde vahel. Põhiväärtuste samasus võimaldas neil ühiselt tegutseda. Nõukogudevastane mobilisatsioon Eesti külas oli linnaga võrreldes teistlaadselt struktureeritud. Vastasseisude arengus omandas poliitilise murrangu majanduslik, poliitiline ja kultuuriline mõõde mitmeti teise tähenduse.

Kultuurilisel identiteedil oli Kanepis rahvuslikus ärkamises olulisem ja teiselaadne roll kui linnas. Linnaelanike antikommunistlikus mobilisatsioonis oli oluline koht vastuseisul venestamisele ja ülddemokraatlikel nõudmistel. Möödaniiku sümbolset kapitali hoomati külas hoopis vahetumalt ja terviklikumalt. Maal muutus peamiseks valuline vastasseis nõukogustatud kultuuri ja autentse kultuuri-mälu vahel. Mobiliseerimist ei motiveerinud niivõrd venestamine, kuivõrd kohaliku kultuuri sovetiseerimine – mälestusmärkide hävitamine, seltside sulgemine, traditsioonide katkestamine jne.

Autentne kodanikualgatus vallandus kultuurielus ja kasvas üle poliitiliseks mobilisatsiooniks. Kodanikualgatus ammutas energiat eelkõige ajaloolis-kultuurilisest identiteedist kui mentaalsest kapitalist. Rahvuskultuurilise ühistegevuse ja sümbolse kapitali taasavastamise pinnal arenes uus sotsiaalne kapital. Repressiivsetes sotsiaalsetes suhetes akumuleerunud organisatsiooniline kapital oli uutes oludes raskesti konverteeritav loovaks tegevuseks.

Mõistuse kasutamise pragmaatilis-konstruktivsete viiside laienemine 1980. aastate lõpul privaatsest sfäärist ka avaliku kasutuse piirkonda ratsionaliseeris ametlik-retoorilist diskursiivset keskkonda. Laienes *usaldus* kui inimeste koostegevuse keskne sotsiaalne kapital. Sümbolite traditsiooniline kapital lippude, märkide, laulude jne näol oli piisav opositsioonilisteks massi-aktsioonideks, kuid ei suutnud areneda ideede ja koostöösuhete kapitaliks, mida vajatakse tõhusaks ühistegevuseks. EKP oli suutnud ühiskondlikust mälust kustutada möödaniiku ideekapitali, aga uute ideoloogiate arendamine ja institutsionaliseerumine vajab aega.

EKP mandus, kuna ideeline ja poliitiline kapital, eriti nii nagu seda esindasid kolhoosi partorgid, oli taandunud kivistunud "mant-raks" ja igasugune kooseluline algatuslikkus siirdus majandusjuhtidele. Partei-eluna lavastatud organisatsiooniline mäng ei lasknud EKPl muutuda arvestatavaks foorumiks. Nõukogude süsteemi koos hoidev sotsiaalne kapital (normistik, väärtuste süsteem, korpora-

tiivne võrgustik) hõrenes sedamööda, kuidas "must turg", nn abitootmine, alternatiivne kultuurielu, represseeritud "sotsiaalne mälu" jne laiendasid oma toimeala avalikku ellu.

EKP ideelisele ootunismile vaatamata partei lagunes. EKP võimetusel transformeerida vasakpoolseks jõuks ja alternatiivse parteilis-poliitilise organiseerumise fundamentalistlikel joontel on tõsised tagajärjed Eesti küla saatusele. Kuna poliitiline areng purustas senised majanduslikud struktuurid ja uute tekkimine on aeganõudev protsess, siis uue sotsiaalse kapitali teke pidurdus. Kanepi tuleviku mõtestamisel ja organiseerumisel tõusis esiplaanile sektoriaalne ja grupiline huvi.

Institutsioonid, mis pakusid vastukaalu ülemineku ühiskonna seaduskaosele ja kihistumisele, on nõrgad. Ei kool ega seltsielu, ei kodanikukaitse ega kirik (mida näitab ohvri-meelsuse langus) ole piisavalt olulised sotsiaalse kapitali toetajad, püsiväärtuste vahendajad ega solidaarsuse arendajad. Kohaliku ühiselu ja koostöö põhjaks jääb lähiaegadel Kanepis (ja arvatavasti külas laiemalt) isiksuslik, perekondlik-sugukondlik ja traditsiooniliselt "naabruskonna solidaarsussuhetele" rajanev sotsiaalne kapital.

Kanepi valla lähiajalugu osutab, et võimu demokratiseerimine külas kulges revolutsiooniliselt, st aastad 1988–1991 olid hoopis põhimõttelisemad, kui EKP perestroika seda ette nägi. Eesti suurtest keskustest eemal elavad inimesed, ehkki neid valdas vahel abituse tunne, osalesid omavalitsuse kaudu ka suures poliitikas. Kanepi juhtkonna vaated olid suhteliselt lähedased rahvuslik-radikaalsele suunale. Samas olid valla juhid piisavalt tasakaalukad. Nõukogude administratiivkontrolli üksus muutus paari aastaga poliitiliseks subjektiks, mis toetas jõuliselt Eesti iseseisvumpüüdlust ja poliitilist mobiliseerumist. Sellel oli tagasimõju kogu Eesti arengutele. **T**

KIRJANDUS

Peeter Aas (1988), Kas üksi või hulgakesi, *Koit*, nr 88 (5798), 28. juuli.

Eesti Kaitseliidu Põlva Maleva Põhikiri (1990), nr 5989, *Koit*, 29. mai.

Andrew R. Hart (1993), The Role of the Lutheran Church in Estonian Nationalism, *Religion in East Europe*, Vol. 13, nr 3, 6–12.

Milvi Hirvlaane (1988), Kodukant Kanepi, *Koit*, nr 90 (5800), 1. august

Ken Jowitt (1992), New World Disorder. The Leninist Extinction. University of California Press: Berkeley, Los Angeles, Oxford.

Aadu Jõgiaas (1988), Mõtteid karskusühingu konverentsilt, *Koit*, nr 42 (5905), 27. aprill, lk 7.

Indrek Jürjo (1996), Pagulus ja nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Umara: Tallinn.

Kalju Kermas (1978), Põlva. Rmt: V. Tarmisto (toim), *Põlva rajoonis*. Eesti NSV TA: Tallinn.

KMS (1988), Mööduja, seisata siin ja mäleta, *Koit*, nr 88 (5798), 28. juuli.

Elmar Kuus (1991a), Kas meil on vaja Eesti Vabariigi isikutunnistusi? *Koit*, nr 5 (6221), 20. mai.

Elmar Kuus (1991b), Lõhutakse võõrvõimu struktuure, *Koit*, nr 100 (6269), 31. august

Mikko Lagerspetz (1996), Constructing Post-Communism. A Study in the Estonian Social Problems Discourse. Annales Universitatis Turkuensis. Turku.

David Lane (1996), The Rise and Fall of State Socialism. Polity Press: Cambridge.

Paul Lehestik (1988), Kodu-uurimisest ja muinsuskaitsest, *Koit*, nr 80 (5790), 1988, 30. juuni.

Toomas Koit (1991), Eesti Kirik 80. aastatel, *Vikerkaar*, nr 6, lk 59–64.

Linda Pugast (1988), Me kogume rahva enda jaoks, *Koit*, nr 5772, 31. märts.

Eve Pärnaste, Viktor Niitsoo (1998), MRP-AEG infobülletään 1987–1988. SE&JS: Tallinn.

Garri Raagmaa (1996), Regionaalplaneerimise uued suunad – alt üles toimiv strateegiline planeerimine ja avalik osalemine, Rmt: *Regionaalne areng ja vabariidus*, Avatud Hariduse Liit: Tallinn.

Tiina Raitviir (1996), Eesti üleminekuperioodi valimiste võrdlev uurimine. Teaduste Akadeemia Kirjastus: Tallinn.

Andres Reimer (1988), Ärkamise eel Kanepi kultuurimajas, *Koit*, nr 76 (5786), 30. juuni

Andres Reimer (1989), "Memento" Kanepis, nr 5897, 20. aprill.

Ain Saar (1998), Aktsioonide aeg. Võru.

Aavo Savitsch (1990), Kas Kodukaitse on Kaitseliidu alternatiiv, *Lõunakaar*, nr 7, 15. juuni.

Eha Semm (1989), Muudatustest rahvamaleva töös, *Koit*, nr 19 (5882), 14. veebruar.

Ville Sonn (1995), Võõras: jutustus KGB abilisest. Marek Soonpuu: Elva.

Vello Tarmisto (1978), Saateks, Rmt: Vello Tarmisto (toim). *Põlva rajoonis*. Eesti NSV TA: Tallinn, lk 5–8.

Mikk Titma (Toim). (1980), Kommunistlik noorsooühing noorte elus. Eesti Raamat: Tallinn.

Viktor Vaht (1988), Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi otsuse, "Kodanike algatusel korraldatavate koosolekute, miitingute, tänavarongkäikude, demonstratsioonide ja muude ürituste kohta" rakendamise kord", *Koit*, nr 17 (5727), 11. veebruar.

Michael J. Waller (1994), Secret Empire. The KGB in Russia Today. Westview Press: Boulder-San Francisco-Oxford.

Ilmar Vananurm (1989a), Kuidas, keda? *Koit*, nr 160 (5941) 31. august.

Ilmar Vananurm (1989b), Ümbervaatavalt. Enne uusi samme, *Koit*, nr 112 (5939) 6. juuni.

Leo Vijard (1988), Kanepi Muinsuskaitse Selts, *Koit*, nr 161 (5802), 25. juuni.

Leo Vijard (1990), Kaitseliidu Kanepi Malevkond taastatud, *Koit*, nr 87 (6103), 26. juuli.

Rein Vill (1988), See magus valus sõna KULTUUR, *Koit*, nr 33 (5743), 19. märts.

Sirje Vill (1989), Kaitseme Arturas Shakalaus-kast, *Koit*, nr 5892, 30. märts.

Michael Woolcock (1998), Social Capital and Economic Development: Toward a theoretical synthesis and policy framework, *Society and Theory*, 27, 2, 152–181.

Võrumaa EKK (1990), Eesti Kongressi valimiste ringkonnakomisjonid Põhja-Võrumaal, *Koit*, nr 4 (6043), 16. jaanuar.

Vaino Väljas (1989) EKP ülesannetest poliitilise situatsiooni stabiliseerimisel vabariigis. EKP KK keskkomitee esimese sekretäri V. Väljase ettekanne. Rmt: *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee XV Pleenumi materjalid*. 1989. Eesti Raamat: Tallinn, lk 7–21.

Vaino Väljas (1989b), Ettekanne. Rmt: *EKP KK XIV Pleenumi materjalid*. Eesti Raamat: Tallinn, lk 5–30.

REIN RUUTSOO (1947)

Tartu Ülikooli
üldpolitoloogia
professor.
Uurimissuunad on
kodanikuühiskond
ja sotsiaalsed
liikumised

